
Світова політика

УДК 323.383 (540)

Клименко О. А.

*Кандидат політичних наук, доцент, старший науковий співробітник
Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України*

**ОСМИСЛЕННЯ КАСТОВОГО ПИТАННЯ В ІНДІЇ:
ДЕЯКІ АСПЕКТИ**

Розглянуто зміст поняття «каста» відповідно до ідей індуїзму. Проаналізовані аспекти впливу каст на політичне життя Індії.

Ключові слова: *касти, індуїзм, політичне життя, «відсталі касты», «позитивна дискримінація».*

Сучасне індійське політичне життя характеризується впливом індо-буддистської культурно-релігійної традиції, що відрізняє його від західної традиції політичного буття, яке базується на постулатах демократії, сформованих тривалим шляхом формування у Європі інституту держави. Наріжним каменем життєдіяльності релігійної традиції в політикумі країни виступає кастова система. Фактично вся соціальна система Індії неможлива без розуміння чинника касты. Значення касты, яка розвинута у індусів, що складають більшість населення країни, так чи інакше поширюється на інші конфесійні групи, що включені в процеси політичного життя країни. Глибина проникнення кастових взаємозв'язків в індійське суспільство вражає при детальному дослідженні т.зв. проблеми «касты» в країні.

Очевидно, що успішний розвиток Індії і її інтеграція до світового соціально-економічного простору, беззаперечне лідерство у галузі технологій, підтримання унікальності цивілізаційної культури регіону, викликають інтерес у спеціалістів з огляду на визначення механізмів, які забезпечують поступ країни у глобальному світі. Відтак актуальність проблеми дослідження кастового устрою Індії, як такого, що є своєрідним механізмом розвитку політичного життя країни у сучасному взаємозалежному світі, набирає значимості. Кастовий устрій є чинни-

ком, що впливає на численні суспільні процеси. Без нього неможливе розуміння протікання політичних процесів в країні, процесів трансформації державних інститутів в країнах Південної Азії та їх співіснування у глобальному світі.

Мета дослідження полягає в виявленні внутрішньої природи кастової системи як культурно-релігійної складової традиції країни, осмислення певних аспектів соціальної природи касты, аналіз зразків впливу касты на політичне життя Індії. З огляду на обмеженість формату статті та зважаючи на складність проблеми дослідження, автор торкнеться в ній лише деяких аспектів актуальної наукової теми.

Дослідження проблем, пов'язаних з кастами та з кастовим устроєм, відбувалося на різних етапах дослідження Індії. Поступово складалась «наука про касты», яка, фактично, стала самостійним предметом дослідження. Існують різні підходи, школи у вивченні цього питання. В зарубіжній науці склались наукові школи, пов'язані з іменами Є. Сенарта [1], Дж. Хаттона [2], Т. Байдельмана [3] та інші, значення яких не втрачається нині. Відомі радянські дослідники О. О. Куценков [4] та М. К. Кудрявцев [5] у своїх фундаментальних працях зробили внесок у вивчення касты та кастового устрою Індії. Соціологічний підхід у дослідженні касты застосували Л. Б. Алаєв, О. Гендін [6], Т. Н. Загороднікова. Культурно-цивілізаційний контекст кастової проблеми відображений у працях І. А. Василенко [7], І. Глушкової. Серед індійських дослідників авторитетними вважаються розробки М. Н. Шрініваса. Г. М. Демла, С. Шанані [8], Дж. Сінгха [9]. У монографії С. Уолперта «Індія: історія, культура, філософія» [10], яка витримала чотири видання починаючи з 1990 року, подається достатньо вичерпний аналіз кастового устрою з огляду на соціальний контекст цього феномену. Проблеми «позитивної дискримінації» відображені в дослідженнях американських вчених Н. Глазера, М. Вейнера. Особливої уваги заслуговує енциклопедичний словник, підготовлений головою шиваїтів західних країн Садгуру Шивайя Субрамуניясвами «Танец с Шивой. Современный катехизис индуизма» [11], в якому ретельно підібрані і глибоко висвітлені численні поняття з великого спадку індуїстської духовної культури.

Відомо, що кастовий устрій в Індії сформувався на основі тривалого релігійного досвіду індійського народу. Процес ідентифікації і осмислення себе в певній системі ціннісних координат актуалізував у індусів зразки умов і способу життя. Релігійне світосприйняття, що відображає

позачасову природу людини і пов'язане з глибинним емоційним сприйняттям дійсності наклало відбиток на всі сторони життя народу.

Слово «каста» для пояснення традиційних соціальних відмінностей індусів ввели португальці. Самі індуси систему спадкових соціальних відмінностей з давнини визначають поняттями «варна», а обов'язки щодо виконання свого соціального статусу «варна-дхарма» [11, с. 647].

Згідно «Ригведі» всі живі істоти походять від первинної космічної свідомості — Пуруші. З його тисячі голів з'явилися на світ брахмани, з його рук — кшатрії, з гомілок — вайшії, а з ніг — шудри. Відтак, брахманами вважається «достигла, розвинута душа». У соціумі вони виконували обов'язки священників, були філософами, виконавцями священних гімнів, молитов, ритуалів. Кшатрії, інакше кажучи, «керуючі, наділені владою» були воїнами і правителями. Законодавча, виконавча влада і військові обов'язки були сферою їх діяльності. Вайшії — торговці і землевласники були покликані створювати матеріальний добробут. До цієї касты належали бізнесмени, фінансисти, промисловці, а також селяни. Шудрами були безземельні наймані робітники, ними вважались також кваліфіковані ремісники. Нині існує велика кількість людей, що знаходяться поза межами чотирьох каст, їх називають недоторканими, джатіхі-тамі (позакастові), чандалами (особливо тих, чия праця пов'язана з трупами). До недоторканих джаті належать такі професії, як мисливець, рибалка та робітники, що працюють з шкірами [11, с. 648].

Три перших варни вважались «двічі народженими», ритуали присвячення в індуїзм вважались другим — духовним народженням людини. У своєму житті індуси і понині намагаються дотримуватися принципів варна-дхарми. Соціальний обов'язок, який полягає в тому, щоб дотримуватися доброї поведінки згідно з принципами спільноти до якої належить людина, став частиною кастового устрою в Індії. Варна-дхарма охоплює дві взаємозалежні соціальні ієрархії, по-перше, це чотири варни, а саме, брахмани, кшатрії, вайшії і шудри і, по-друге, це — джаті, більше трьох тисяч професійних груп. В джаті люди об'єднуються в групи за ознаками своєї професійної діяльності. Ці групи набагато більше ніж родини, вони не є розділеними подібно до племен, а також не відрізняються за ознаками подібно до класів. Кожна джаті, як і варна характеризується певним видом діяльності, яким традиційно займаються його представники. Існують джаті землепашців, військових, ювелірів, ковалів, виробників масла тощо. Джаті є невід'ємною частиною розуміння кас-

тового устрою. Індуси вважають, що система варна-дхарми забезпечує приналежність кожного до певної професійної групи, до подібного соціального співтовариства, єдність родини та релігійно-культурну спадкоємність [11, с.648].

Кастові традиції соціального життя досить міцні, вони базуються на культурних особливостях притаманних індусам. Так, досліджуючи феномен каст, відомий соціолог Луї Дюмон прийшов до висновку, що все суспільство Індії можна поділити на велику кількість спадкових груп, які розрізняються між собою й одночасно об'єднуються трьома головними ознаками. По-перше, це ознака обмежень у сфері шлюбу та прямого або непрямого контакту (погляд, їжа, одяга); по-друге, це ознака об'єднання за принципом розподілу праці, тобто існування традиційних професій в кожній групі і, по-третє, це ознака ієрархії, за якою групи структуруються по відношенню одна до одної [12]. Доповнює розуміння соціальних ознак каст культурно-релігійний контекст індуїзму, з яким безпосередньо пов'язане обґрунтування значимості каст.

В індуїзмі існує декілька основних концепцій, які відображають його постійну природу і безпосередньо торкаються розуміння тривалого існування кастової системи в Індії. Всі індуїсти поклоняються одній Вищій Реальності, хоча вони називають її різними іменами, вони вважають, що всі душі в кінцевому рахунку мають пізнати істину священних Вед і Агам. Індуїсти вважають, що не існує ні вічного пекла, ані вічного прокльону, Вони також єдині у розумінні того, що не існує природного зла. Все є добро, все є Бог, і кожна душа вільна шукати свій власний шлях до Бога через відданість, аскетичність, медитацію, йогу або віддане служіння (севу). Всі, хто сповідує індуїзм переконані, що душа перевтілюється до тих пір, поки всі карми не будуть вичерпані і Реалізація Бога не буде досягнута. Як відзначає Стівен Уолперт: «Закони карми (причин і наслідків дій) і сансари (реінкарнації), які були сформульовані близько трьох тисяч років тому, залишаються головними поняттями для індійського релігійного і філософського світогляду. Вони є настільки очевидними для Індії, що приймаються як сучасними індійськими інтелектуалами, так і традиціоналістами» [10, с. 116]. Ідея перевтілення, що пов'язана з розумінням еволюції, вдосконалення душі, пояснює народження у більш сприятливих умовах, зокрема, у шляхетних родинах брахманів і кшатріїв. Завдяки зв'язку між кармою і сансарою, який існує у свідомості індусів, кожний окремий вчинок розглядається як причина для наступного вчинку та дії. Відтак, «... добрі справи визрівають, як

добрі плоди, а недобрі — як погані плоди» і, «... кожному дістається плід його власної карми — таким є загальний індуїстський закон космічної справедливості» [10, с.117].

Оптимальна реалізація душі у відповідній людській формі пояснює існування кастової системи як соціального інституту, який допомагає людині реалізувати відповідно потенціалу своєї душі призначення у матеріальному світі. Немає нічого незрозумілого в ідеї перевтілення: «Ми є тим, чим ми повинні бути, внаслідок того, чим ми були у минулому житті. Ми можемо піднятися або опуститися в ієрархії, накопичуючи досягнення або провини, підсумовуючи наприкінці баланс всього доброго і поганого, що в нас є, що ми зробили» [10, с. 117]. Згідно цього розуміння, немає й нічого незрозумілого у відмінностях соціального статусу людей, який може змінюватися від одного людського втілення до іншого. Відтак космогонічність і глибина ідей індуїзму позначилась на сприйнятті кастового устрою як оптимальної соціальної системи людських відносин в Індії.

Як відзначають дослідники, за останні два століття традиційні кастові звичаї змінилися під впливом західної цивілізації. Формально ці зміни відобразилися в політичному житті країни наступним чином. По-перше, отримання Індією незалежності в 1947 році позначило початок змін у сприйнятті кастових привілеїв. Сприйняття західних зразків управління державними інститутами позбавило влади багатьох магараджів. Індійських князів і впливових брахманів. Індія, проголосивши себе світською державою, парламентською республікою, скориставшись надбанням політичного управління, сформованого британською владою, заявила про себе як самостійного політичного актора, спроможного рухатися на шляху розбудови держави.

Конституцією Республіки Індія (від 1950 року) забороняється живити поняття «недоторкані» і наголошується на тому, що дискримінація людей за ознаками недоторканості є кримінальним злочином (Стаття 17). В адміністративній практиці поняття «каста» не повинно живитися, воно замінено політкоректним «спільнота»

Проте, перші загальні вибори до парламенту Індії та у законодавчі збори штатів в 1952 році виявили вплив традиційних культурно-релігійних традицій на перебіг політичних процесів в країні. Вагомою складовою виборчого процесу стало кастове питання. Як відзначає російський дослідник О. Куценков: «... будь-якій політичній силі необхідно було рахуватися з існуванням кастової системи, значення якої

визначалося, перш за все, тим, що для народу вона була звичною й тому зрозумілою формою соціальної організації» [4, с. 145]. Зрештою Індії необхідна була підтримка на міжнародному рівні її політики і вона всіляко демонструвала свою прихильність демократичним зразкам побудови держави. Так, в 1957 році на Загальноіндійській конференції з національної інтеграції було розроблено й прийнято так званий «кодекс поведінки», в якому зокрема, відзначалось, що використання кастових привілеїв є неприйнятним для досягнення політичних цілей.

Проте в дійсності використання відповідних принципів було неможливим повною мірою, оскільки зачіпало внутрішню суть культурно-релігійного сприйняття дійсності, притаманного індійському народові. Зрештою авторитет вищих каст в очах народу був значною мірою виправданим. Тривалий досвід національно-визвольного руху в Індії показав приклади самовідданої діяльності, пожертви великої кількості видатних людей власними інтересами заради ідеалів кращого життя багатостраждального індійського народу. Серед них імена Н. Митра, Р. Тагора, Б. Ч. Пала, А. Гхоша, М. Ганді, Дж. Неру та інших. Крім того, представники вищих каст постійно здійснювали керівництво повсякденним життям простих людей. Система джаджмані як ритуальна бартерна система обміну продуктів праці та послуг сформувалась в індійському селі тисячі років тому і стала відзнакою індійського життя. Вона продовжує функціонувати понині і сприяє підтриманню авторитету вищих каст.

В цьому контексті важливо відзначити, що започаткована Джавахарлалом Неру в 1956 році промислова політика, за якої основні галузі виробництва залишались у власності держави, а приватні інвестиції не складали конкуренції державному сектору, кастове питання практично було знято з порядку денного політико-економічного життя. Водночас, як зазначають аналітики М. Грабова, В. Загієва, А. Затонських, сільське реформування і програми соціального характеру, розпочаті в період правління Неру зазнали невдач, головним чином, через врахування інтересів вищих каст [13].

На сьогодні Індія залишається великою країною з чисельним прошарком сільського населення. Близько чотирьох п'ятих населення складають селяни, у свідомості яких кастові традиції укорінені глибоко. Політичні партії фактично орієнтуються на соціальну структуру села. Таким чином, основна увагу у політичній боротьбі робиться не на окрему людину чи соціальний прошарок, а на великі соціальні групи — касты.

В політичному житті касты формуються у кастові асоціації та федерації, вступають у союзи з іншими спільнотами, соціальними групами та кастами. Солідарність на кастовій основі є елементом політичного життя Індії і впливовим чинником політичної боротьби.

М. К. Кудрявцев, досліджуючи проблеми залучення представників касты в політику відзначає, що політичні лідери нової Індії, відмовивши кастовій системі у конструктивному визнанні, самі ж не тільки використовують її в політиці, але й зацікавлені у збереженні її як основи суспільного устрою [5]. Приміром, у 1990 році Бхарата Джанаті парті (Індійська Народна партія) взявши на озброєння у передвиборчій боротьбі принципи хіндутви, наголошувала на необхідності створити державу «справжніх індусів» (Хінду Раштра), у якій індуси представники вищих каст шляхетно правили б країною, а представники інших віросповідань, зокрема, мусульмани, та індуси — представники нищих каст виконували б свої безпосередні функції громадян держави. Офіційно партія не заявляла про створення Хінду Раштра, представники партії уникали спільних заяв, передвиборчих виступів з представниками радикальних релігійних організацій. Проте в дійсності були орієнтовані на підтримку вищих каст з метою реалізації своїх цілей.

Розглядаючи кастову систему в Індії, Л. Дюмон відзначив взаємозв'язок ієрархії у сфері релігії і в реалізації владних повноважень. За його думкою, відносини ієрархії в сфері релігії при існуванні кастової системи будуються за ознакою «чисте» й «нечисте». Відтак, брахман ніколи не може бути нечистим, а недоторканий ніколи не буває чистими [12, с. 121]. Відтак, в кастовій системі виконання нечистих обов'язків одними є необхідністю для підтримання чистоти у інших людей. У свідомості індусів соціальний устрій при цьому виглядає цілком завершеним і самодостатнім, оскільки нерівноцінні, але взаємодоповнюючі частини нього відтворюють життєдіяльність соціуму.

В сучасній соціальній історії Індії недоторкані фактично пережили перехід від племінного устрою до касты. Їх вважають ритуально нечистими, вони дискримінуються за ознаками професії, є політично захищеними і найбіднішими групами сільського населення.

Починаючи з 1990-х років в політикумі країни питання недоторканих піднімається як чинник боротьби з бідністю і, водночас, стає розмінною картою у передвиборчій боротьбі партій. Характерною в цьому контексті стала ситуація в уряді країни. Голова партії Джаната Дал В. П. Сингх, виконуючи обов'язки прем'єр-міністра Індії (1990 р.), задекларував одну

з своїх позицій, згідно якої 27% місць в органах державної влади він пропонував віддати представникам «відсталих каст», не представленим в політичному житті країни. Одночасно з проголошенням відповідних тез, виникла ситуація невдоволення серед представників політичної еліти, яка поширилась і призвела до хаосу місцевих громад. Політична криза, яка виникла в країні завершилася відставкою В.П. Сингха з посади прем'єр-міністра [14].

Друга половина 1990-х років підняла на порядок денний політичного життя кастове питання. Проте значимість його змінила своє традиційне навантаження. Процеси глобалізації, різке розшарування людей за ознаками матеріальної бідності і багатства, жорстка політична боротьба за владу поставили перед політиками завдання підтримки найбідніших каст і великої кількості «недоторканих» в країні. Так, політичні партії у передвиборчій боротьбі у 1998 році обіцяли підтримку недоторканим через надання місць для навчання в університетах, проголошували необхідність інших соціальних гарантій захисту. Загострена боротьба за голоси призвела до несподіваних наслідків для провідної партії країни Індійський Національний Конгрес, яка залишилась без більшості голосів недоторканих в штаті Уттар-Прадеш. Загалом проблема використання потенціалу недоторканих у передвиборчій боротьбі в Індії є тривалий час предметом дослідження багатьох індійських і західних політологів. Так, резервування місць на державній службі і в вищих навчальних закладах для «відсталих класів» або, інакше кажучи, «позитивна дискримінація» непокоїть дослідників, які вбачають головним критерієм покладеним в її основу — приналежність до певної касты чи кастової групи, який перетворює касту в інструмент тиску на владу з метою отримання вищих посад та іншого добробуту, апелюючи до своєї «відсталості» [15]. Така ситуація призвела до того, що в деяких штатах країни, велика кількість квот, яку отримали навіть ті касты, які важко назвати «відсталими», успішно користуються привілеями позитивної дискримінації. В такий спосіб вони сприяють спотворенню її головної мети — ліквідувати політичну, економічну, культурну відсталість каст, які довгий час страждали від зловживання вищими кастами своїх привілеїв. Нині, як відзначають дослідники, ситуація в деяких штатах складається так, що бідному брахману важче отримати освіту, ніж представникам недоторканих, які мають можливість скористатися наданими їм квотами [16]. Завершення у 2008 року законотворчої діяльності з проблем надання квот у вищі навчальні заклади для «інших відсталих

каст» вплинуло на зменшення напруги навколо цього питання. Водночас існування привілейованих і відсталих каст залишає проблему соціальної напруги у політичному житті Індії.

Відтак, на основі вищенаведеного можна зробити наступні висновки: по-перше, внутрішня природа кастової системи як культурно-релігійної традиції країни будується на змісті наріжних понять індуїзму, таких як «карма», «сансара», «варна-дхарма» та інших. Глибинне емоційне сприйняття дійсності, космогонічність матеріальної реальності відобразилися у стійких зразках масової свідомості народу. По-друге, індійська кастова система з давнини була покликана слугувати своєрідним формальним відображенням еволюційного поступу душі у людських соціальних відносинах і допомагати реалізації можливостей людини у матеріальному світі. В цьому криється одна з причин її життєздатності. Водночас соціальний світ сьогодення контрастує з соціальним середовищем давньої Індії і культурний спадок древнього народу залишається у свідомості людей як ідеал побудови ідеальних людських відносин і міцної держави. По-третє, чисельний відсоток сільського населення країни, яке більшою мірою прихильно до підтримки традиційних стереотипів соціальних відносин, робить кастове питання в політиці залежним від місцевих, регіональних особливостей розвитку країни. По-четверте, формування кастових асоціацій і федерацій в центрі і штатах очевидно довгий час впливатиме на політичне життя в країні, оскільки відобразатиме співвідношення соціальних (у тому числі кастових), економічних і політичних сил. По-п'яте, значення кастового чинника збільшується під час передвиборчої боротьби. Водночас його вплив коливається залежно від рівня індійської політики (центр або місцева політика). Очевидно на місцях значення кастових відносин зростають пропорційно міцності і кількості кастових угруповань. По-шосте, нині кастовий чинник посилюється у політичній боротьбі з проблем т.званої «позитивної дискримінації», (коли об'єктом політиків стають «відсталі касты») а солідарність на кастовій основі виступає чинником політичного життя. Приналежність до певної касты за умов реалізації «позитивної дискримінації» впливає на можливості залучення у суспільство (отримання освіти, влаштування на роботу тощо) і у передвиборчій період слугує чинником нестабільності соціальних відносин.

Список використаних джерел:

1. Senart E. Les castes dans l'Inde des faits et le systeme/E. Senart. — P., 1927.
2. Hutton J. H. Caste in India/J. H. Hutton. — 4-th Ed.. — Bombay, 1963.
3. Beidelman T. O. A comparative analysis of the jajmani system/T. O. Beidelman.- New York, 1959.
4. Куценков А. А. Эволюция кастовой системы Индии/А. А. Куценков. — М., 1983. — 325 с.
5. Кудрявцев М. К. Кастовая система в Индии/М. К. Кудрявцев. — М.: Восточ. лит., 1992. — 264 с.
6. Гендин А. А. Роль касты в формировании партийно-политической структуры в Южной Индии: Автореферат канд. дис. 07.00.04. АН СССР. ИВ. — М., 1984. — 15 с.
7. Василенко И. А. Политическая глобалистика/И. А. Василенко. — М.: Логос, 2000. — 360 с.
8. Srinivas M. N., Damle G. B., Shanani S., Beteile A. Caste: a trend report and bibliography//Current Sociology. — 1959. — Vol.3. — P.114–156.
9. Singh S. Caste in India. A trend report/S. Singh//A Survey of research in sociology and social anthropology. Vol1. — Bombay, 1977. — P.325–334. — М., 1983.
10. Уолперт С. Индия: история, культура, философия/С. Уолперт. — М.: КоЛибри. Азбука-Аттикус, 2013. — 320 с.
11. Садгуру Шивайя Субрамуниясвами. Танец с Шивой. Современный катехизис индуизма. — К.: София, М.: ИД «Гелиос», 2001. — 800 с.
12. Dumont L. Homo Hierarchicus. The Caste System and Implications. — L., 1970.
13. Геополитическая доктрина Индии [электронный ресурс]/М. Грабова, В. Загиева, А. Затонских и др.//Мировая политика: история, теория, перспективы. — Режим доступа до журн.: http://www.worldpolitik.ru/index.php?option=com_content&task=view&id27
14. Юрлова Е. С. Кастеизм — фактор политической жизни/Е. С. Юрлова//Экономическое, социальное

- и политическое развитие Индии (1947–1987). — М.: Наука, 1989. — С. 48–123.
15. Shourie A. Falling over Backwards: an Essay on Reservations and on Judicial Populism/A. Shourie. — New Delhi, 2006. — 378 p.
 16. Glazer N. Minorities and India's Democracy/N. Glazer//Democracy and Diversity. India and the American Experience. Ed. by K. S. Vajpai. — Oxford, 2007. — P.144–191.

Стаття надійшла до редакції 25.08.2013 р.

Клименко Е. А. Осмысление кастового вопроса в Индии: некоторые аспекты

Раскрыто содержание понятия «каста» в соответствии с идеями индуизма. Проанализированы аспекты влияния каст на политическую жизнь Индии.

Ключевые слова: *касты, индуизм, политическая жизнь, «отсталые касты», «позитивная дискриминация».*

Klymenko O. A. A Comprehension of caste question is in India: some aspects.

In the article is exposed maintenance of concept «caste» in accordance with ideas of Hinduism. The aspects of influence of castes are analyzed on political life of India.

Keywords: *castes, hinduism, political life, »backward castes», »positive discrimination».*